

Motstridende syn på Tromøy kirkes tilkomst.

Reidar Bertelsen, professor emeritus i historisk arkeologi, UiT

(på trykk i *Agderposten* 03.01.19, s32-33, med en tittel redaksjonen valgte uten mitt samtykke: («Uenighet om når Tromøy kirke ble oppført»))

Fig 1. Tromøy kirke sett fra sørøst. Det er sørveggen i den nåværende østfløya som viser oss de fleste indikasjonene på ei komplisert bygningshistorie. Foto RB 2018

Arendal har fått to viktige og vektige bokverk om si egen fortid i løpet av få dager i desember. Den 6. kom kunsthistorikeren Anne Marie Falck ut med ei vakker bok kalt «Tromøy kirke – en gammel kirke i kirken». Noe få dager seinere kom første bind av kommunens historie i forbindelse med det kommende 300-årsjubileet i 2023, «Arendal før kjøpstaden, fram til 1723» med arkeologen Eirin Holberg og historikeren Knut Dørum som forfattere. Jeg har funnet mye interessant å glede meg over i begge bøkene.

Jeg har ikke til hensikt å vurdere disse bøkene, til det har jeg ikke den nødvendige kyndigheten. Jeg ønsker å rette oppmerksomheten mot ett enkelt tema der bøkene møtes: oppfatninger om hvordan Tromøy kirke kom til. Dette er et viktig tema for Falck og Holberg/Dørum bruker stor plass på å drøfte de tidligste kirkegrunnleggelsene i det som nå er Arendal kommune. Dette henger sammen med store og små spørsmål i tidsskillet mellom vikingtid og mellomalder. Holberg og Dørum redegjør fyllestgjørende for dette.

Vår fragmentariske kunnskap om dette avsnittet av vår fortid gjør at vi forsøker å vri og vende på de tidligste kirkene fordi dette er kulturminner som kan fortelle oss om både

religion, maktforhold, teknologi og kulturelle kontaktflater. Det er et paradoks at dette viktige tidsskillet, i etterkant av vikingtida og i begynnelsen av mellomalderen, er magert forsynt med kilder.

Hvem avgjorde at de skulle bygges, hvor de skulle bygges og ikke minst hvordan de skulle utformes? Har vi gode svar på disse spørsmålene, så gir det oss også hint om hvem som hadde innflytelse over samfunnsutviklinga. Det å bygge ei steinkirke i det norske landskapet var et dramatisk brudd med tradisjonell bygningsteknologi, og det er vanskelig å finne noe som kan sammenlignes med dette i vår tid. Det måtte i tilfelle være den nye E-18. Tromøy og Øyestad kirker er de bygningene Arendal har fra denne endringsperioden, og alt tyder på at Tromøy er noe eldre enn Øyestad. Dette er grunnen til at kunnskap om Tromøy kirke er viktig for vår viten om hvordan Arendalsregionen blei en del av det kristne norske kongedømmet. Det ligger kanskje også informasjon av betydning for forståelsen av den tidligste sentrumsdannelsen i spørsmålene om kirkas tilkomst.

Det er både interessant og utfordrende at Falck og Holberg/Dørum gir oss to ulike forståelser av Tromøy kirkes tidligste tid. Kort fortalt hevder Holberg/Dørum at det første kirkebygget på stedet kan ha vært ei lita trekirke, reist på 1000-tallet. Dette lille bygget antas å ha vært ei gårdskirke (også kalt egenkirke eller høgendeskirke). Denne skal da ha utviklet seg trinnvis etter hvert som midler og behov endrer seg. Det andre foreslåtte byggetrinn er at den ca 1150 fikk et kor med halvsirkelformet østvegg (apside), bygd i mur samt et sirkelformet frittstående tårn vest for kirka. Omkring 1200 antas det at kirka fikk et tredje byggetrinn, et skip (rom for menigheten) av mur og at dette blei bygd sammen med tårnet. Det fjerde foreslåtte trinnet er at tårnet og koret med apside blei revet og bygningssteinen blei brukt til å reise et fullstendig rektangulært kirkehus, ca 1300.

Fig 2. Sørveggen har både plane og krumme kvaderstein. Foto RB 2018

Ombyggingene var ikke slutt med dette, men det lar vi ligge i denne sammenhengen fordi vi har sikker viten om hvordan det blei korskirke med alteret i sør på midten av 1700-tallet. Bakgrunnen for hypotesen om at kirka har hatt et rundt tårn og avrundet apside, er at mange av kvadersteinene i det tidligere koret (nåværende østfløy) er krumme. Dette er påfallende fordi de nå står i helt rette vegger. Kvaderstein er bygningsstein med ei fint tilhugd rektanulær synlig flate. I tillegg til de plane kvadersteinene, har det lenge vært ei oppfatning om at det finnes kvaderstein med to ulike grader av krumming. I all hovedsak bygger hypotesen om apside og tårn på en stor artikkel av historikeren Kjell-Olav Masdalen i Aust-Agder-Arv 2001/2002 og han har igjen bygde på det arkeologen Øystein Ekroll skreiv i 1997 (Med kleber og kalk. Norsk steinbygging i mellomalderen 1050-1550).

Falcks egne undersøkelser og nye oppmålinger i samarbeid med arkeologen Ole Egil Eide, viser at alle de observerbare krumme kvadersteinene passer til en mur med radius mellom 4,10 og 4,20 meter. Dette svekker hypotesen om et frittstående tårn. Dette har Falck redegjort for i en artikkel i Aust-Agder-Arv 2008 og Holberg/Dørum nevner hennes konklusjon i to setninger uten drøfting. Jeg finner det verdt å legge vekt på at hun søker å finne forklaring på det som kan iakttas, uten å føye til bygningstrinn som ikke kan påvises. Hun antar at den første kirka på stedet var ei steinkirke fra 1100-tallet med rundt skip. Hennes oppfatning er at alle de avrundete bygningssteinene stammer fra denne rundkirka, som blei erstatta av et rektangulært kirkebygg, kanskje på 1300-tallet. Det som kunne gjenbrukes av stein, blei benyttet fordi tilhugd kvaderstein var svært kostbart. Falck ser derfor for seg bare to bygningsfaser forut for ombygginga til korskirke, som blei fullført i 1751, ikke fire.

Et springende punkt er om en antatt storgård på Hove kan hatt den første Tromøykirka som gårdskirke før den blei sognekirke seinere i mellomalderen. Holberg/Dørum antar det, men Falck ser på det som usannsynlig fordi avstanden er for stor. Jeg slutter meg til dette synet fordi det var et nokså fast mønster at tidlige gårdskirker lå i tunet eller heilt i nærheten. Det er ikke noe som tyder på at det lå et gårdstun på krona av raet, der Tromøy kirke ligger. Jeg skal medgi at gårdshistoria til strekinga mellom Hove og Alvekilen er komplisert og vanskelig å forstå. Vi kan anta, men ikke slå fast at Hove var en primær gård og en storgård i overgangen mellom vikingtid og mellomalder, men andre hypoteser er mulige. Slik vår kunnskap er nå, så er sannsynligheten større for at Falck er på rett spor. Den tenkte trekirka ikke er en idé med svakere sannsynlighet.

For meg er det et sterkt argument for rundkirke at den gjenmurte portalen vanskelig kan ha hatt annen funksjon enn som sideinngang til skipet. Den er for liten og trang til å ha vært hovedinngang i vest, selv om det der skulle vært inngang via et tårn, og vi kjenner ikke apsider med portaler. Dette styrker sannsynligheten for at selve hovedkroppen til kirka har vært rund. Et tilleggspunkt er at steinhuggernes handverk bærer preg av høg kvalitet og høg alder. Falck har også funnet at de to ansiktsmaskene på portalens vanger har ei bibelhistorisk forankring langt fra å være «skremselsfigurer ved kirkens innganger» (Holberg/Dørum s 131, Falck s. 36-39). Denne mulige tidlige murkirka er tilsynelatende forankra i et veletablert miljø for kirkearkitektur.

Beliggenheten, på den høyeste krona av raet, er det mest dominerende punktet i Tromøylandskapet. Det er nærliggende å tenke på samme måte som Falck, at det var en vel gjennomtenkt plassering for et kirkebygg som skulle være mest mulig synlig både fra havet og på land, ved siden av at den skulle ligge sentralt i ei bygd. Dette er et indisium på at det

ikke er lokale krefter som har styrt plassering og utforming av bygget. Da faller mistanken lett på kongen eller innflytelsesrike personer som sto han nær.

Det er en ulempe for begge oppfatningene at vi mangler forbilder i det unge Norge i det aktuelle tidsrommet. Lunner kirke på Hadeland har et rundt tårn i vestgavlen, men denne kirka er yngre. Den nærmeste rundkirka var i Tønsberg, tilknyttet Olavsklosteret, men også denne er yngre. Disse to kirkene er sett på som unike i Norge, og det er vanskelig å utlede noen sannsynlig idémessig påvirkning til Tromøy. Danmark og Sør-Sverige har hatt et større antall rundkirker. Runde tårn må vi til England og Irland for å finne.

I tilfellet Tromøy er det meir fruktbart å leite etter indisier av bygningsteknisk art, det er lite håp om å finne nye skrevne kilder. Min konklusjon er at Falcks hypotese for den tidligste Tromøy kirke, er meir sannsynlig enn den som Holberg/Dørum lener seg til. Dette passer dessuten bedre med hovedsynet den nye Arendalshistoria om sammenhengen mellom kirkebygging og maktetablering. Den som tok initiativet, viste og styrket sin innflytelse gjennom å bygge ei forseggjort kirke på et punkt som dominerte landskapet og skipsleia.

Selv om synet mitt på hvordan Tromøy kirke kom til er nær opp til den Falck har argumentert for, innrømmer jeg at vi mangler sikker viten og derfor bør vi regne med at nye resultater kan endre bildet. Vi er overlatt til å avveie hypoteser som er bygd på indikasjoner. Det er dessuten slik at uenighet er ei sterk drivkraft i forskning.